

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿ ՓԱՐԱՄԱԶԻՆ՝ ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆԵՆ

ԵՂԻԿ ՃԷՐԷՃԵԱՆ (jerejianyeghia@hotmail.com)

1908 Յուլիսին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տեղի կ'ունենայ պետական յեղաշրջում. 30 տարուան միահեծան իշխանութենէ ետք կը տապալի սուլթան Ապտուլ Համիտի բռնատիրութիւնը: Իշխանութեան կու գայ երիտթրքական շարժումէն ծնունդ առած եւ վտարանդիութեան պայմաններուն մէջ ձեւաւորուած Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն (ՄԵՅ) կուսակցութիւնը (İttihat ve Terakki Cemiyeti): Կը վերահաստատուի սուլթան Համիտին կողմէ 1876ին հռչակուած եւ 1878ին առկախուած սահմանադրութիւնը (Միթհատեան): Սահմանադրական այս յեղաշրջումը խանդավառութեամբ կ'ընդունուի յատկապէս հայութեան կողմէ:

Խանդավառ այդ մթնոլորտին մէջ, Սոցիալ դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան (ՍԴՀԿ) կեդրոնական վարչութեան ատենապետ եւ միաժամանակ անոր պաշտօնաթերթ *Հնչակի* խմբագիր Ստեփան Սապահ-Գիւլեան² կը գրէ.

¹ Փարամազ (Մատթէոս Սարգիսեան).- 1863, Մեղրի-1915 Յունիս 15ին կախաղան հանուած Կ.Պոլսոյ մէջ: 1878-83՝ կը յաճախէ Էջմիածնայ Գէորգեան ճեմարանը: 1884-95 ուսուցչութիւն կ'ընէ Նախիջեանի եւ Արտապիլի (Պարսկաստան) մէջ: 1895-96 Սալմաստի (Պարսկաստան) մէջ կը մասնակցի Արեւմտահայաստան գէնք եւ ֆետայական խումբեր փոխադրելու աշխատանքին: 1897ին, իր գլխաւորութեամբ զինատար խումբ մը կը հասնի Վան: Իր առաքելութիւնն էր փոխարինել նահատակուած Մարտիկը (Մարտիրոս Սարուխանեան): Կը ձերբակալուի եւ 1898ին Վանի դատարանին առջեւ կ'ունենայ իր հանրայայտ պաշտպանական ճառը: 1903ին, Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներուն մէջ կը կազմակերպէ հայ եկեղեցապատկան գոյքերը բռնագրաւելու ցարական որոշման դէմ ժողովրդային ընդվզումները: Այս առիթով, Թիֆլիսի մէջ կը կազմակերպէ Անդրկովկասի կառավարիչ, իշխան Գոլիցինի (այս որոշումը մտայղացողը) ահաբեկչութիւնը: 1905-06՝ Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի մէջ կը ղեկավարէ հայ-թաթարական բախումներուն մասնակից հնչակեան խումբերը: 1906ին, Շուշիի մէջ, քանի մը գործակիցներով կը ձերբակալուի. 1907ին Թիֆլիսի դատարանին կողմէ կը դատապարտուի մէկ տարուան բանտարկութեան: 1909ին որպէս պատգամաւոր կը մասնակցի Կ.Պոլսոյ ՍԴՀԿ Զ. համագումարին: 1910-13՝ հակա-իթթիհատական քարոզչութիւն կը կատարէ Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Մալաթիոյ, Վանի եւ այլ շրջաններու մէջ: 1914ին Փարիզի եւ Գահիրէի մէջ կը մասնակցի իթթիհատական եռապետութիւնը բռնի հեռացնելու ծրագրումին ու կը ստանձնէ Կ.Պոլսոյ մէջ ՍԴՀԿին վերաբերող բաժինը: Աշխատակցած է *Հնչակ*, *Մշակ*, *Նոր աշխարհ*, *Արեւելք* թերթերուն: Ունի թատրերգութիւններ:

² Ս. Սապահ-Գիւլեան (Ստեփանոս Տէր Դանիէլեան).- 1861, Նախիջեանի Զահուկ գիւղ-Նիւ Ճըրզի, 1928: Աւարտելէ ետք Թիֆլիսի Ներսէսեանը, ուսուցչութիւն կը կատարէ Նախիջեանի, Երեւանի թեմական դպրոցին, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքի

Երիտասարդ Թուրքիայ»ի անունից խօսող «ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՌԱԶԴԻՄՈՒ-ԹԻՒՆ» Կուսակցության տիրապետությանը՝ քաղաքական գործոն ասպարեզի եւ ղեկավարի դերի մէջ է մտնում թուրք նացիոնալիզմը, ...[որ] տիրապետող ժողովրդներին ազատութեան այնքան պայմաններ կտայ, որքան որ իր ընդգրկած նացիոնալիստական սկզբունքների շրջանակը կը ներէ։- այսինքն բաղկացուցիչ ժողովրդների ազգային զարգացումը պիտի մտնի այն շրջանակի մէջ ինչ որ թուրք նացիոնալիզմը կը գծի³։

Այս առիթով, ՍԴՀԿ կեդր. վարչութեան թիւ 14 շրջաբերականը, որուն լեզուամտածողութենէն դատելով կասկած չունինք, որ կը պատկանի Սապահ-Գիւլեանի գրչին, կը գտնէ, թէ սահմանադրութեան վերահաստատումով, «մեր այն մի կարգ նկատումները, որոնց հիման վրայ մենք կը ձգտէինք անկախութեան, անջապարկանութեան՝ տիրող բռնապետութենէն, այժմ այլեւս գոյութեան իրատունք չունին։ Բացարձակ միապետութիւնը տապալուած լինելով՝ մենք կը գտնուինք սեղմ սահմանադրութեամբ օժտուած Թուրքիոյ հանդէպ. հետեւաբար այսուհետեւ, մենք պիտի աշխատինք ամբողջ Թուրքիոյ համար իրականացնել ռամկավարական սահմանադրու-

ժառանգաւորացին եւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին մէջ։ 1894ին կ'աւարտէ Փարիզի Ecole Libre Des Siences Politiquesը։ Փարիզի մէջ կը հիմնադրէ Հայ ուսանողական միութիւնը, որ աշխուժ գործունէութեամբ Հայկական Հարցը կը ներկայացնէ ֆրանսական հանրային կարծիքին։ 1899ին, ՍԴՀԿ Ռոստովի խորհրդաժողովին կ'ընտրուի ՍԴՀԿ կեդր. վարչութեան անդամ։ 1905-15՝ ՍԴՀԿ երեք համագումարներով (1905 Փարիզ, 1909 Կ.Պոլիս, 1913 Քոսթանցա) կ'ընտրուի ՍԴՀԿ կեդր. վարչութեան ատենապետ. որմէ ետք, 1916-24՝ կը նշանակուի ՍԴՀԿ ԱՄՆի եւ Եւրոպայի լիազօր գործիչ։ Խմբագրած է *Հնչակը* 1901-03 (Լոնտոն) եւ 1906-12 (Փարիզ)։ 1908-12՝ բնակութեան հիմնական վայրը եղած է Կ.Պոլիսը. 1913-16՝ Գահիրէն. 1917էն ետք՝ ԱՄՆ։ Հիմնադրած եւ խմբագրած է *Աշխարհ* (Ռուսճուք, 1898), *Երիտասարդ Հայաստան* (Պոստոն, 1903-05 եւ 1917-24), *Նոր աշխարհ* (Կ.Պոլիս, 1912), *Ինքնավար Հայաստան* (Պուրեշ, 1916) թերթերը. աշխատակցած է *Մեղու Հայաստանի* (Թիֆլիս, 1880-84), *Նոր դար* (Թիֆլիս, 1895-96), *Արեւ* (Ադրբայճան-Պրիս, 1915-16), *Կոսն* (1919-20) եւ այլ թերթերու։ Անոր գրչին կը պատկանին գաղափարական-քաղաքական բնոյթի գիրքեր. - *Եւրոպայի քաղաքական դրութիւնը բերլինի դաշնադրութիւնից յետոյ* (Ռուսճուք, 1898), *Սոցիալիզմ եւ Հայրենիք* Ա. պրակ, (Փարիզ, 1907), *Երիտասարդ Թուրքիա* (Փարիզ, 1908. ք. տպ. Երեւան, 1991), *Հերդեր եւ իր քաղաքական հայեացքները* (Կ.Պոլիս, 1909), *Ինքնավար Հայաստան* (Գահիրէ, 1915. ք. տպ. Թիֆլիս, 1915), *Սոցիալիզմ եւ Հայրենիք* Բ. պրակ (Փրովիտընս, 1916), *Պատասխանատուները* (Փրովիտընս, 1916. ք. տպ. Պէյրուս, 1953. գ. տպ. Պէյրուս, 1974. դ. տպ. Երեւան, 2017), *Փոքր Հայքի յիշատակներ* (Շիքակօ, 1917. ք. տպ. Պէյրուս, 1956-57), *Արմենակ եւ Արրահամ* (Շիքակօ, 1917), *Բաւերի եւ եզրերի բացատրութիւններ* (Պոստոն, 1927. ք. տպ. 1957, Պէյրուս)։

³ [Սապահ-Գիւլեան], «Սահմանադրական Թուրքիա եւ Հայկական Խնդիր», *Հնչակ*, 1908 Յունիս-Յուլիս ([] ձեւի փակագիծերուն մէջ առնուած անուններուն պարագային, յօդուածը անստորագիր է, բայց մենք վստահ ենք յօդուածագիրին ինքնութեան)։

թին, իսկ բաղկացուցիչ ազգություններու համար ալ ինքնավարութիւն»։ Այս նոր առաջադրանքին դիմաց, շրջաբերականը կը թելադրէ. «Մեր նպատակին հասնելու համար, մենք պիտի ձգտենք համերաշխիլ այն բոլոր ընդդիմադիր փարրերուն հետ - հայ, թուրք, արաբ, քուրդ, բուլգար, եայլն - որոնք իրենց ծրագրով մօտիկ են մեզի: «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» թուրք կօմիտէն այժմ կառավարական կուսակցութիւնը կը կազմէ Թուրքիոյ մէջ եւ մեզ հակառակորդ է բացարձակապէս: Իշխան Սապահէփոյի կուսակցութիւնը, սակայն, իր ծրագրով ու պահանջներովը, յայտնի աստիճան, մօտ է մեր հայեացքներուն: Աւելի քան երբեք, այժմ կարիքը կը զգացուի անյեղատեղիորէն համերաշխելու բոլոր ընդդիմադիր փարրերուն հետ»⁴:

Յաջորդող տարիներուն, ՍԴՀԿ կը խորացնէ Իթթիհատի հանդէպ իր ընդդիմադիր կեցուածքը:

1909 Յուլիս 12ին, Կ.Պոլսոյ մէջ բացուած ՍԴՀԿ Զ. համագումարին հիմնական օրակարգը կ'ըլլայ ճշտել կուսակցութեան կեցուածքն ու գործելաձեւը սահմանադրական Թուրքիոյ հանդէպ: Մեծամասնութիւն կը կազմէ օրինական կուսակցութիւն դառնալով իթթիհատական իշխանութեան դէմ պայքարը օրինական ձեւերով (քաղաքական, քարոզչական, ընտրական) շարունակելու տեսակէտը՝ «ցորչափ այդ օրինական իրաւունքները չեն խլուած աշխարհաւոր ժողովուրդի ձեռքէն»։ Այնուհետեւ համագումարը կ'եզրակացնէ. «Նկատելով որ թուրք նացիոնալիստները եւ այդ նացիոնալիզմի քաղաքական գործիչները (իթթիհատականները - Ե.Ճ.) գիտակցաբար ձգտում են ապագայնացնելու Թուրքիայի մէջ գոյնուող ազգութիւնները եւ նրանց ծուլելու Թուրք ազգութեան մէջ ՕՍՄԱՆՅԻ, ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱԶԳՈՒԹԻԻՆ ընդհանուր անուան փակ, Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Զ.րդ Ընդհանուր Պատգամատրական ժողովը ժխտելով ժխտում է ազգայնացման այդ գաղափարը եւ վճռում է ոգի ի բոհն պայքարել այդ ուղղութեան դէմ՝ ընդունելով ազգերի պատմա-անհատական գոյութեան անձեռնմխելիութիւնը եւ նրանց անկաշկանդ, ազատ զարգացման ու ինքնորոշման իրաւունքը»⁵: Հնչակ իր հերթին կը գրէ. «Ժողովը՝ վերլուծելով այս բոլորը, կանգնած դասակարգային կուի ուղղութեան վրայ, համաձայն Սոցիալ-Դեմոկրատական սկզբունքների, վերստին շեշտեց անյեղատեղի պէտքը ազգերի համերաշխութեան շուրափոյթ իրականացման, ճանաչելով որպէս պայման ԱԶԳԵՐԻ ՊԱՏՄԱ-ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱԻՈՒՆՔԻ ԱՆՀՐԱԺԵՆՏՈՒԹԻՒՆԸ, ժխտելով մի կողմից՝ ՍԵՊԱՐԱՏԻՍ-

⁴ ՀԱԱ. Ֆ.1456, ց.1, գ.147. «Շրջաբերական ՍԴՀԿ Կեդր. Վարչութեան թիւ 14. Փարիզ, 1908 Օգոս. 19»:

⁵ Նոյն:

գլխատրած բազմազգի (թուրք, ալպան, չերքեզ, արաբ) Օսմանեան դեմոկրատ կուսակցութեան (Osmanli Demokrat Firkasi) հետ¹³: 1889ին Կ.Պոլսոյ բժշկական համալսարանի ուսանողներով ՄԵՅը հիմնադրած ալպանացի Իպրահիմ Թեմոյի հետ «ծածուկ» ժողովներ տեղի կ'ունենան վերջինիս քնակարանին մէջ¹⁴: Սալոնիկի աշխատատեղիական ֆետերացիայի («Գլուպիստներ», ՍԱՖ) հետ յարաբերութիւնները կ'արդիւնաւորուին, երբ անոր ղեկավարներէն, երեսփոխան Տիմիթար Վլախովի¹⁵ ներկայութեան, 1912 Սեպտեմբերին, ՍԴՀԿ Տաճկաստանի Բ. պատգ. ժողովը կը վաւերացնէ ՍԴՀԿ-ՍԱՖ գործակցութեան համաձայնագիրը¹⁶: ՍԴՀԿ նաեւ մաս կը կազմէ Օսմանեան Եւ Պալքանեան սոցիալիստ կուսակցութիւններու համախմբումին, որ կը գլխատրէ ռումանացի Ռաքովսկի¹⁷. «Մասնատրապէս հնչակեաններուն համար, [ընդդիմադիր] այս շարժումները յուսոյ կայծեր էին, որ Օսմանեան Կայսրութիւնը, իր ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններուն հանդէպ աւելի ընդունելի ներքին քաղաքականութիւն մը որդեգրէ: ՍԴՀԿ-ը, որ Իթթիհատին հանդէպ ընդդիմադիր էր փակաւին արտասահմանէն, յարակորէն կը պայքարէր Իթթիհատ Վէ Թերաքքը-ին դէմ, որպէսզի անոր ազար չձգէ իր Թերքական ծրագիրը գործադրելու: Անոր մերձեցումը Ահրարին եւ

¹³ Սապահ-Գիլեան, Պատասխանատուները, էջ 278 եւ 285:

¹⁴ Նոյն, էջ 285:

¹⁵ Dimitar Vlahov (1874-1954).- Ծնունդով մակեդոնացի քաղաքական գործիչ: Քաղաքական գործունէութեան սկսած Պուլկարիոյ մէջ, միանալով Ներքին մակեդոնական յեղափոխական կազմակերպութեան. անջատուած անկէ եւ հիմնած Ազգային դաշնակցային կուսակցութիւնը: Ապա միացած ՍԱՖին: 1909-12՝ երեսփոխան, ընտրուած ՄԵՅի ցանկով՝ ինչպէս բոլոր հայ երեսփոխանները: Խորհրդարանին մէջ կը գործակցի հայ երեսփոխաններուն հետ, յատկապէս աշխատատեղիական հարցերու շուրջ:

¹⁶ «ՍԴՀԿ Տաճկաստանի Բ. պատգ. ժողովի որոշումները», *Նոր աշխարհ*, 13/26 Սեպտ. 1912:

¹⁷ «ՍԴՀԿ-ը եւ բրոյթարիան», *Կոհակ*, 5/18 Սեպտ. 1912. նաեւ՝ Paul Dumont, «A Jewish, Socialist and Ottoman Organization: The Worker's Federation of Salonica»՝ *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923*, Mete Tuncay, Eric Zürcher (eds.), British Academic Press & International Institute of Social History, London, 1994, էջ 72-73, 183: Պալքանեան պատերազմներէն ետք, երբ թերակղզին կ'անջատուի Օսմ. Կայսրութենէն, ինչ գործող սոցիալիստ կուսակցութիւններուն հետ գործակցութեան հարցն ալ կ'անցնի պատմութեան: Քրիստիան Ռաքովսկի (1873-1941).- Ազգութեամբ ռումանացի, քաղաքացիութեամբ պուլկարացի միջազգայնական յեղափոխական: 1905էն Ռումանիոյ սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան ղեկավարներէն: 1917ին կը մասնակցի ռուսական յեղափոխութեան Օտեսայի եւ Փեթրոկրատի մէջ ու կը միանայ Պոլշեփկ կուսակցութեան: Քաղաքական, պետական, դիւանագիտական պաշտօններ վարած է Խ. Միութեան եւ Կոմկուսի մէջ: Հրապարակային ելոյթներով կը քննադատէ Ստալինի քաղաքականութիւնը, այդ պատճառով երեք անգամ կը ձերբակալուի: Կը մահանայ բանտին մէջ:

սպա Իթթիլաֆին, Երիտթրքական ազգայնամոլութեան դէմ պայքարէն անդին, այլ նպատակ չէր հետապնդեր»¹⁸: Այս կուսակցութիւններն ու համախմբումները քաղաքական փոքր ուժեր էին եւ ՄԵՅին համար լուրջ մրցակիցներ չէին. սակայն, Սապահ-Գիւլեանի տրամաբանութեամբ, «շիւղն անգամ մեզ համար ուժ էր, երբ նա Իտիլիաֆի դէմ գցուէր»¹⁹:

Իթթիհատին լուրջ մրցակից ուժը հրապարակ կու գայ 1911 Նոյեմբերին, երբ ծնունդ կ'առնէ Ազատութիւն եւ համաձայնութիւն կուսակցութիւնը (Hurriyet ve Itilaf Firkasi): Իթթիլաֆ ոչ միայն մրցակից էր Իթթիհատին, այլեւ՝ իր նախընտրական ծրագիրով անելի ազատական: Ան կը պաշտպանէր բաղկացուցիչ ազգութիւններուն շատ մը պահանջները եւ վարչական ապակեդրոնացումը²⁰: Բնականաբար, ՍԴՀԿի եւ Իթթիլաֆի միջեւ կը ծնի գործակցութիւն, որ 1912 Փետրուար 7ին, Երեսփոխանական ընտրութեան նախօրէին, կը վերածուի ընտրական դաշինքի²¹. «Տեսնելով, որ արեւմտահայութեան հանդէպ վրանգը կը սպառնար Իթթիհատին կողմէ, Հնչակեան Կուսակցութիւնը ձեռնամուխ կ'ըլլայ հետեւողականօրէն զարգացնելու Իթթիլաֆի հետ պլօքի սրբեղծման գաղափարը»²²: Հայ կեանքին մէջ գործող միւս կուսակցութիւններէն, Ազգային Երեսփոխանական ժողովի Կեդրոն, Ազատական, Անկախ եւ ՀՅԴ խմբակցութիւններէն եւ հայ առաքելական ու անտարանական համայնքներէն կազմուած միացեալ ժողովը կը նախընտրէ Երեսփոխանական ընտրութեան մասնակցիլ Իթթիհատի ընտրացանկերով:

1912ի Երեսփոխանական ընտրութիւնը տեղի կ'ունենայ ծայրայեղ բռնութեան եւ զեղծարարութեան պայմաններու տակ. այդ պատմութեան մէջ կը յիշատակուի որպէս «մահակի ընտրութիւն»²³: Իթթիհատ ձեռք կը ձգէ խորհրդարանի աթոռներուն անելի քան 95%ը, ինչ որ բացարձակապէս չէր համապատասխաներ իրականութեան: Անոր հանդէպ դժգոհութեան ալիքը

¹⁸ Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide – A Complete History*, Tauris, London and N. Y., 2013, էջ 70:

¹⁹ Սապահ-Գիւլեան, *Պատասխանատուները*, էջ 288:

²⁰ Արսէն Կիտուր, «Իթթիհատը եւ Իթթիլաֆը», *Նոր աշխարհ*, 7/20 Մարտ 1912. նաեւ Dikran Kaligian, “The Armenian Revolutionary Federation Under Ottoman Constitutional Rule” (dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Boston College), 2003, էջ 191:

²¹ «ՍԴՀԿի եւ Ազատականներու միջեւ հետեւեալ համաձայնութիւնը գոյացաւ», *Ռահվիրայ*, 8/12 Փետր. 1912: 1912ի սկիզբը, *Բիզանդիոն* իշխանութեան կողմէ կը խափանուի. ան 15 օր լոյս կը տեսնէ *Ռահվիրայ* անունով:

²² Мери Кочар, «Армяно-Турецкие Общественно-Политические Отношения И Армянский Вопрос» (հայ-թրքական հասարակական-քաղաքական յարաբերութիւնները եւ հայկական հարցը), ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 180:

²³ Erik Zürcher, *Turkey – A Modern History*, London, 1994, էջ 107-08:

նոր թափ կը ստանայ: Յուլիսին, գնդապետ Սատըք պեյի²⁴ գլխաւորութեամբ ըմբոստ սպաներու խումբ մը՝ *Հայասկարանի զապիթան կուրուպիու* (Փրկարար սպաներու խումբ), «որ փաստօրէն *Իթթիլաֆի զինուորական թենէ էր*»²⁵, կը պահանջէ երեսփոխանական ժողովին հրաժարականը, այլապէս կը սպառնայ խիստ քայլերու դիմել: Յուլիս 17ին, վարչապետ Սայիտ փաշայի²⁶ իթթիհատական կառավարութիւնը, խորհրդարանի գրեթէ ամբողջական վստահութեան քուէն ստանալէն երկու օր անց, կը հրաժարի²⁷: Սուլթանին կողմէ նոր վարչապետ կը նշանակուի Ահմէտ Մուխթար փաշա²⁸, որ նոր դահլիճը կը կազմէ ընդդիմադիր նախարարներէ: Յուլիս 30ին հակա-իթթիհատական կառավարութիւնը կը ստանայ իթթիհատական երեսփոխանական ժողովի վստահութեան քուէն²⁹: Օգոստոս 4ին, նոր վարչապետը խորհրդարանին կը կարդայ երեսփոխանական ժողովի լուծարման սուլթանական հրամանագիրը: Իշխանութիւնը սահմանադրական ձեւերով կ'անցնի Իթթիլաֆին եւ ընդդիմադիրներուն ձեռքը:

1913 Յունուար 13ին, լաւապէս կազմակերպուած պետական հարուածով մը, Իթթիհատ կը վերագրուէ իշխանութիւնը: Էնվեր փաշայի գլխաւորութեամբ խումբ մը սպաներ մուտք կը գործեն Բ. Դուռ, կը սպանեն պատե-

²⁴ Mehmed Sadik (1860-1940).- Սպայական ուսումնարանը աւարտած գնդապետ: Սահմանադրական յեղաշրջման ժամանակ կը ծառայէր Մոնասթիր նահանգին մէջ եւ կը գլխաւորէր տեղի իթթիհատական մասնաճիւղը: Սահմանադրութենէն ետք, Կ.Պոլսոյ մէջ կը հիմնէ *Hizb-i Cedid* (Նոր կուսակցութիւն), որ 1911ին լրիւ կազմով կը միանայ Իթթիլաֆ ընդդիմադիր կուսակցութեան: Պատերազմէն յետոյ, որպէս թշնամի ուժերու հետ գործակցած, անոր չի թոյլատրուիր Թուրքիա մտնել:

²⁵ Feroz Ahmed, *The Young Turks (the Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914)*, Oxford, 1969, էջ 110:

²⁶ Mehamed Said Paşa (1838-1914).- Երիտասարդ տարիքէն, ծննդավայր Էրզրումի մէջ մաս կազմած քաղաքական վերնախաւին: Սուլթան Համիտի օրով եօթ անգամ ստանձնած վարչապետի պաշտօնը: Իթթիհատ, սկզբնական շրջանին, պէտք ունենալով նման փորձառու քաղաքական գործիչի մը ծառայութեան, ներքին հասկացողութեան կու գայ անոր հետ:

²⁷ Երբ սուլթանը Սայիտ փաշային կը հարցնէ, թէ վստահութեան քուէ ստանալէն ետք ինչու՞ կը հրաժարի, ան կը պատասխանէ. «*անոնք իմ վրաս վստահութիւն ունին, ես է որ անոնց վրայ վստահութիւն չունիմ*» (Ahmed, էջ 110):

²⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1918).- Իր ասպարէզին մէջ յաջողակ նկատուած զինուորական: *Gazi* տիտղոսին արժանանացած 1877-78 ուս-թրքական պատերազմին: 1885-1906՝ Եգիպտոսի բարձրագոյն կառավարիչ: 1911ին ձերակոյտի նախագահ: Ընդդիմադիրները զայն վարչապետ բերելով կը փորձեն օգտուիլ անոր հեղինակութենէն:

²⁹ Բացատրելու համար այս անսովոր երեւոյթը, իթթիհատական թերթերը կը գրեն, որ այդ ոչ թէ վստահութեան քուէ էր կառավարութեան, այլ երկիրը ծանր կացութեան մէջ չձգելու գիտակցութեան արտայայտութիւն (*Ազապամարդ*, Յուլիս 19/1 Օգոս. 1912):

րազմական նախարար Նազիմ փաշան³⁰ եւ գէնքի սպառնալիքի տակ կը ստիպեն վարչապետին հրաժարական ստորագրել, որ շուտով կը վաւերացուի սուլթանին կողմէ: Վարչապետ կը նշանակուի Մահմուտ Շեքիֆ փաշա³¹: Իշխանութիւնը կ'անցնի Իթթիհատի եռապետութեան ձեռքը՝ Էնվեր, Թալաթ, Ճեմալ. «Կարմիր եռապետութիւնը կը սկսի երկիրը դեկավարել կարմիր սուլթան Համիդին նմանողութեամբ»³²:

Վերջին իրադարձութեան ժամանակ Սապահ-Գիւլեան կը գտնուէր Փարիզ: Անոր մօտ արդէն ձեւաւորուած էին հաստատ համոզումներ, որոնք կ'արտայայտէ մամուլով. «Մի անգամ ընդմիջող, որպէս անվիճելի ճշմարտութիւն, աչքի առաջ պիտի ունենալ հետեւեալը.– երբ ամենափոքր **յարմար թուակէն**³³ ներկայանայ եւ համոզուած լինի, որ իր արարմունքը դիտրութեամբ կարող է մարսել, Թուրք Ազգայնականութիւնը, որի ձեռքն է այսօր երկրի կառավարական գործը, առանց փափանդութեան, որպէս **պատմական անհրաժեշտութիւն**, անխնայ կերպով պիտի կոտորի Հայերին (sic!!!): Եւ այս անգամ աւելի անողոր (sic!), քան 1895-1896-ին, աւելի սաստկութեամբ՝ քան Ադանայի եղեռնը»³⁴: Իսկ ե՞րբ կրնար ըլլալ այդ «յարմար պահը». Սապահ-Գիւլեան, համաշխարհային պատերազմ մը, իր բառերով՝ «ընդհանուր պատերազմ» կամ «համաեւրոպական պատերազմ», մտալուտ կը գտնէ, «որի մէջ յաղթողը յաղթածից չի փարբերուի, որովհետեւ, վերջին հաշուով, փոժողը կը լինի ամբողջ Եւրոպան, քաղաքակրթութիւնը, մարդկութիւնը»³⁵: Ան նաեւ կասկած չ'ունենար, որ նման պարագայի մը, Իթթիհատ հանդէս պիտի գայ իր գերմանամէտ դիրքորոշումով, իսկ Իթթիլաֆ՝ անզլիամէտ³⁶: Իդէպ, ասոնց միջեւ իշխանութեան համար մղուող արիւնոտ պայքարին արտաքին ազդակը ա՛յս հակադրութիւնն էր:

³⁰ Huseyin Nazim Paşa (1848-1913).- Սպայից վարժարանէն ետք, զինուորական բարձրագոյն կրթութիւնը ստացած Ֆրանսայի մէջ: Սահմանադրական յեղաշրջման ժամանակ, որպէս Էտիրնէի 2րդ բանակի հրամանատար, գործակցած երիտթուրքուն հետ: 1910-11՝ Պաղատի նահանգապետ, ուր յարգուած է արաբներէն: Չինուորական կարգապահութեան տէր եւ բարեկարգիչ նկարագրին համար՝ անհամաձայն Իթթիհատի ապօրինութիւններուն:

³¹ Mahmud Şevket Paşa (1874-1957).- Ծնած է Պասրա: Աւարտած է սպայական ուսումնարանը: Նշանակուած է Քոսովոյի նահանգապետ: Ինը տարի ապրած է Գերմանիա: 1909ի յետաշրջական շաժման ժամանակ, որպէս 3րդ բանակի (Ազատարար բանակ) հրամանատար, Կ.Պոլսոյ մէջ զսպած է ապստամբ ուժերը: Այդ օրէն ձեռք բերած է «Թուրքիոյ ամենէն զօրաւոր մարդը» ըլլալու համբաւը:

³² Անտրէյ Մանտելշթամ [Կ.Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման], *Երիտասարդ Թուրքերը պայտերազմէն առաջ*, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 93-94:

³³ Այս եւ բոլոր սեւագրուած ընդգծումները բնագրային են:

³⁴ Սապահ-Գիւլեան, «Փաստեր եւ իրողութիւններ», *Հնչակ*, Մարտ 1913:

³⁵ Սապահ-Գիւլեան, «Եւրոպա եւ Թուրքիա», *Հնչակ*, Յունուար 1913. նաեւ՝ «Պատրիարքարանի հրահանգների առթիւ», *Նոր աշխարհ*, 6/19 Սեպտ. 1912:

³⁶ Սապահ-Գիւլեան, «Անզղիա եւ Թիւրքիա», *Նոր աշխարհ*, 11/24 Ապրիլ 1912:

Այս բոլորէն ետք Սապահ-Գիւլեան կ'եզրակացնէ. «Երեք անգամ ճանապարհորդեցի Փոքր Հայք³⁷: Վերջին ճանապարհորդութիւնս ինձ այն վերջնական եզրակացութեանը հասցրեց, որ **կա՛մ մենք պիտի սպաննենք Իթթիհային, կա՛մ Իթթիհայն է որ մեզի պիտի սպաննի**: Բոլոր տեսածներս, կրած տպաւորութիւններս, կատարուած եղելութիւնները, արտայայտուած ձգտումներն ու միտումները կասկած չը թողեցին իմ մէջ, որ Իթթիհայը, ինչ գնով էլ որ լինի, վաղ թէ ուշ, իր արմատական հայաջինջ քաղաքականութիւնը (sic!) ձեռք պիտի առնի: Ուստի, ո՛չ միայն պէտք էր պատրաստուիլ, այլ՝ Իթթիհային սպաննելը՝ (sic!!!) քաղաքական առաջին եւ անմիջական ձգտումը պիտի լինէր՝ ժամանակի ոգին ու պահանջը հասկացող հայ յեղափոխական գործիչի համար»³⁸:

Իր համոզումները գործադրութեան դնելու համար, Սապահ-Գիւլեանին կը կաշկանդեն երկու պարագաներ: Առաջին՝ արեւմտահայ ազգային-քաղաքական մտածողութիւնը տակաւին շատ հեռու էր «Իթթիհատին սպաննելու» նախաձեռնակ ըլլալու գաղափարէն³⁹. ան բաւարարուած էր Հայքնակ նահանգներու բարեկարգման ծրագիրով: Երկրորդը ՍԴՀԿ Զ. համագումարի որոշումներն էին, որոնց համաձայն, ՍԴՀԿը որդեգրած էր օրինական գործունէութիւն եւ ազգային ինքնութիւնները ձուլել միտող «թրքական նացիոնալիզմի ներկայացուցիչներուն» դէմ պայքարը կը շարունակէր օրինական ձեւերով, «ցորչափ այդ օրինական իրատունքները չեն խլուած աշխատատեղ ժողովուրդի ձեռքէն»⁴⁰: Սապահ-Գիւլեանին համար պարզ էր, որ Իթթիհատի «կարմիր եռապետութեան» իշխանութեան գալով, «այդ

³⁷ Սապահ-Գիւլեան, հակա-իթթիհատական քարոզչութիւն կատարելու համար, 1911-12ին երեք շրջագայութիւններ կը կատարէ Սեւ ծովու ափերը եւ Փոքր Հայքի շրջանները՝ Սամսոն, Օրտու, Ամասիա, Մարզուան, Սեբաստիա, Թոքատ, Էւերէկ-Ֆենեսէ, Կեսարիա, Թոմարգա եւն.:

³⁸ Սապահ-Գիւլեան, *Փոքր Հայքի յիշատակներ*, տպ. «Արարատ», Պէյրութ, 1957, էջ 431:

³⁹ Աւելի ուշ, Կ.Պոլսոյ պատրիարք Զաւէն Եղիայեան, այս մասին կը կատարէ ուշագրաւ խոստովանութիւն մը. «Երբ 1914-ի կիսուն կարգ մը յեղափոխականներ ձերբակալուելու վրայ էին, հետաքրքիր եղանք իմանալու շարժառիթը: Եւ երբ վերահասու եղանք Թալաթի անձին դէմ դաւադրական փորձին, քաղաքական կուսակցութիւններէն մինչեւ օրուան ազգային վարչութիւնը, նոյնիսկ ես, քննադատեցինք ձերբակալուած հնչակեանները, վասնզի ամէնքս ալ այն համոզումը գոյացուցած էինք թէ Թալաթը կը սիրէր հայերը եւ միշտ ժպտուն դէմքով մը կ'ընդունէր զիս եւ [ազգային] վարչութենէն իրեն ներկայացող անձերը: «Այդ ժպիտը կեղծ է, մի խաբուիք» խօսեր էին այդ Քսանները: Եւ ժամանակը փաստեց թէ անոնք որ կախուեր էին հուսկ ապա, մեր բոլորէն, ամենէն ճիշդն էին ըմբռներ». (Թէոդիկ, «Քսան հնչակեաններու պանծացումը – Դ. տարեկից» [արտատպուած ժամանակէն, Երիտասարդ Հայաստան, 23 Յուլիս 1919]):

⁴⁰ Հնչ. արխիւ. «ՍԴՀԿ Զ. ընդհ. պատգամատրական ժողովի գլխաւոր որոշումները»:

օրինական իրաւունքները» արդէն խլուած էին ժողովուրդէն: Աւելին. օսմանիզմի դէմ գաղափարական պայքարը, որուն մէջ ամենէն շատ «կոկորդը պատռողը» եւ «մելան հոսեցնողը» ի՛նք եղած էր, դարձած էր ժամանակավրէպ: Հարցը հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան խնդիրն էր: Անոր համար, սպանացող վտանգին դէմ պայքարելու միակ միջոցը կը մնայ վերադառնալ գործունէութեան յեղափոխական-անօրինական ձեւերուն: Վճռական, նոյնիսկ ճակատագրական որոշում մը՝ որուն իրաւունքը միայն կուսակցութեան համագումարը ունէր:

Հերթական է. համագումարին կազմակերպական, քաղաքական եւ քարոզչական հարցերով, 1913 Մայիսին Սապահ-Գիւլեան կը մեկնի Ռումանիա, ապա Պոլկարիա: Պալքանեան Բ. պատերազմին պատճառով համագումարը կը յետաձգուի. իսկ իր քաղաքէ-քաղաք տեղափոխութիւնը մեծապէս կը դժուարանայ⁴¹: Այս միջոցին՝ Յունիս 11, Կ.Պոլսոյ մէջ Իթթիլաֆ կը կազմակերպէ հակադարձ պետական հարուած մը: Կը սպանուի վարչապետ Շեքիթ փաշան: Սակայն պետական հարուածը չի յաջողիր: Իթթիհատ կը շարժի շատ արագ եւ բիրտ: Մեծ թիով ընդդիմադիրներ կը ձերբակալուին եւ անոնցմէ 12 հոգի կախաղան կը հանուի Սուլթան Պայազիտ հրապարակին վրայ: Ընդդիմադիր այլ գործիչներ, որոնց շարքին Սատըք պէյ, Շերիֆ փաշա⁴², Սապահէտտին, Իսմայիլ Հաքքը եւ այլք կ'ապաստանին արտասահման՝ Փարիզ, Գահիրէ, Աթենք: Բանակին մէջ գործող ընդդիմադիր բջիջները կ'անցնին ընդատակ:

Նոյն տարին, Փարիզ վերադառնալէն ետք, Սապահ-Գիւլեան հանդիպումներ կ'ունենայ իր ասպետներու հետ: 1911ին, Կ.Պոլսոյ մէջ, կը հրաժարի Իթթիհատէն ու կը միանայ Իթթիլաֆին: Կը հրատարակէ ընդդիմադիր *Mecheroutiet* (Սահմանադրութիւն) թերթը, զոր կը շարունակէ Փարիզի մէջ: 1913ի ձախող պետական հարուածէն ետք կ'ապաստանի Փարիզ: Կը հիմնէ ընդդիմադիր *Islahat Esasiyei Osmaniye Firkasi* (Օսմանեան արմատական կուսակցութիւն): 1914 Յունուարին, Փարիզի մէջ, Իթթիհատին կողմէ իր հանդէպ կազմակերպուած ոճրափորձ մը կը ձախողի: 1915 Սեպտեմբերին, *Journal de Geneve*ի մէջ խստօրէն կը դատապարտէ Իթթիհատի ղեկավարութիւնը՝ «հայերը բնաջնջելու» ոճիրին համար: 1918ին կը հիմնէ քրտական *Khoybur* կազմակերպութիւնը: 1919ին Պողոս Նուպար փաշայի հետ համաձայնագիր կը կնքէ անկախ Հայաստանի եւ անկախ Քիւրտիստանի գաղափարները, դիւանագիտական շրջանակներու մօտ, երկուստեք միաժամանակ պաշտպանելու շուրջ:

⁴¹ Հնչ. արխիւ. «Սապահ-Գիւլեանի նամակը Վարազդատին. Սօֆիա, 28 Յունիս 1913»:

⁴² Şerif Paşa (1865-1944).- Քրտական ծագումով օսմանեան դիւանագետ: Վարչապետ Սայիտ փաշայի որդին եւ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշայի աներձագը: Եղած է Շուէտի մօտ Թուրքիոյ դեսպան: 1911ին, Կ.Պոլսոյ մէջ, կը հրաժարի Իթթիհատէն ու կը միանայ Իթթիլաֆին: Կը հրատարակէ ընդդիմադիր *Mecheroutiet* (Սահմանադրութիւն) թերթը, զոր կը շարունակէ Փարիզի մէջ: 1913ի ձախող պետական հարուածէն ետք կ'ապաստանի Փարիզ: Կը հիմնէ ընդդիմադիր *Islahat Esasiyei Osmaniye Firkasi* (Օսմանեան արմատական կուսակցութիւն): 1914 Յունուարին, Փարիզի մէջ, Իթթիհատին կողմէ իր հանդէպ կազմակերպուած ոճրափորձ մը կը ձախողի: 1915 Սեպտեմբերին, *Journal de Geneve*ի մէջ խստօրէն կը դատապարտէ Իթթիհատի ղեկավարութիւնը՝ «հայերը բնաջնջելու» ոճիրին համար: 1918ին կը հիմնէ քրտական *Khoybur* կազմակերպութիւնը: 1919ին Պողոս Նուպար փաշայի հետ համաձայնագիր կը կնքէ անկախ Հայաստանի եւ անկախ Քիւրտիստանի գաղափարները, դիւանագիտական շրջանակներու մօտ, երկուստեք միաժամանակ պաշտպանելու շուրջ:

գտնուող իթթիլաֆականներուն կազմակերպիչ միտքը Սատրքն էր, որ կը գտնուէր Գահիրէ: Կը մտադրէ անպայման հանդիպիլ անոր: Տակաւին 1895էն Իթթիհատին ռիւտրիմ թշնամի եւ անոր հանդէպ բռն ըստըզութին ծաւալած Սապահ-Գիլեան, հայ ժողովուրդի գոյութեան սպառնացող «կարմիր եռապետութեան» վտանգը վերացնելու գործնական միակ միջոցը կը նկատէ Իթթիլաֆի դաւադրական ծրագիրին յաջողութիւնը:

1913 Սեպտեմբեր 7ին, Ռումանիոյ Քոսթանցա քաղաքին մէջ բացուած ՍԴՀԿ Է. համագումարը, կը կատարէ Իթթիհատի քառամեայ իշխանութեան գնահատականը եւ կ'որոշէ.

...Պարզ լինելով, որ Օսմանեան պետական ամբողջ կազմը եւ նրա պետական հասկացողութիւնը որոշապէս ուղղուած է ձուլելու, բնաջնջելու (sic!) բաղկացուցիչ ազգութիւնները, ու «տիրող ազգը» անընդունակ հանդիսացաւ մինչեւ ցարդ յառաջ բերելու Նորագոյն Պետութիւն. Նկատելով, որ Տաճկաստանի մէջ տիրապետում է մի ՕԼԻԿԱՐԽԻԱ, որի ղեկավարիչ ոյժն է «Իթթիհատ Վէ Թերագգը» Կուսակցութիւնը. Որոշ լինելով որ այդ Կուսակցութեան հիմնական սկզբունքներն են պահել թրքական բիրոկրատիան, թոյլ չտալ, որ նորագոյն Պետութիւն յառաջանայ ու նրա ակնյայտնի դիտաւորութիւնն է բաղկացուցիչ ազգութիւնները ձուլել, ոչնչացնել՝ ի հարկին եւ կոտորել (sic!!!). Անվիճելի համարելով, որ իշխանութիւնը իր ձեռքում ունեցող Տիրող Դասակարգը իր հայակործան քաղաքականութիւնը սիստէմատիկ եւ անողոք կերպով յառաջ է տանում: Տեսնելով, որ հայ ժողովուրդը գործադրուող ու տիրող շարունակական ներքին քաղաքականութեան շնորհիւ քայքայման ու կործանման շէմքին վրայ է կանգնել. Համոզուած լինելով, որ քաղաքական մի այնպիսի կուսակցութիւն, որպիսին է Սօցիալ-Դէմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, Օսմանեան Պետութեան տուած ներկայ պայմաններով այլեւ չէ կարող իր սկզբունքների իրականացումը հետապնդելու եւ Հայ Ազգի գլխին կախուած մահաբեր սուրը (sic!) յետ հրելու ու Թիրքիայում տիրող դասակարգը տապալելու՝ միմիայն ՕՐԻՆԱԿԱՆ հողի վրայ կանգնելով. Սօցիալ-Դէմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Է.-րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը միաձայնութեամբ, բացի մէկից, որոշեց, յանուն պրօլետարական շահի, Մարդկային եւ Ազգային անձեռնմխելի իրաւունքների, այսուիտեսու կանգնել ԻԼԼԷԳԱԼ հողի վրայ եւ այդպիսով մղել իր Կուսակցական Պայքարը՝ մինչեւ որ աւելի յարմարաւոր քաղաքական ու տնտեսական նոր պայմաններ յառաջանան⁴³:

Համագումարը, որպէս քաղաքական պահանջք, կ'ընդունի «Ինքնավար Հայաստան»ի սկզբունքը⁴⁴:

⁴³ Հնչ. արխիւ. «ՍԴՀԿ Է. ընդհ. պատգամաւորական ժողովի որոշումները. Քէօստէնջէ, 1913 Սեպտ. 7»:

⁴⁴ Նոյն: «Ընդհանուր եւ Մասնակի Բարենորոգումներ – Ինքնավար Հայաստան» վերնագիրին տակ, Է. Համագումարը կ'որոշէ. «Ի նկատի առնելով որ թիրք կառավարութեան, ինչպէս եւ իթթիհատական կուսակցութեան համապետական ընդհանուր եւ մասնակի բարենորոգչական խոստումները լոկ դիւանագիտական հնարիմացութիւններ են ժամանակ շահելու եւ ներքին ըմբոստացումները անդամալուծելու. Պարմականապէս ճշդուած լինելով, որ Թիրքիոյ Ղեկավարիչ Դասա-

Համագումարի փակումէն անմիջապէս ետք, «ոչ-օրինական» որոշումները գործնական ծրագրի վերածելու համար տեղի կ'ունենայ գաղտնի ժողով մը, որուն կը մասնակցին, Բ. Վարազդատ⁴⁵, Սապահ-Գիւլեան, տոքթ. Պէննէ⁴⁶, Սարգիս Սարգիսեան⁴⁷ եւ Ս. Վահագն⁴⁸: Դռնփակ նիստին որո-

կարգը միշտ այդպիսի խաղերի մէջ է մտել, երբ բաղկացուցիչ ազգութիւններից որեւէ մէկի ԽՆԴԻՐԸ սպառնական հանգամանք է ստացել. Տեսնելով եւրոպական կապիտալիստական պետութիւնների հակամարտութիւնները եւ նրանց շահադիպական ընթացքը Արեւելեան Խնդրի մէջ. Հիմունք ընդունելով Ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը եւ Թուրքիայի մարմնի մէջ ապրող ազգերի օտարաստութիւնը՝ կուլտուրական տարբեր աստիճանաւորումներով. Որոշում է. Պաշտպանել Ինքնավար Հայաստանի գաղափարը, որպէս միակ միջոցը Հայաստանի մէջ ապրող թէ՛ հայ եւ թէ՛ միւս տարրերի հաշտ, խաղաղ, անվրդով զարգացմանը եւ յառաջադիմութեանը. Համոզուած լինելով, որ դա այն անհրաժեշտ պայմանն է որով Հայ ազգը կարող է իր ազգային անհատական գոյութիւնը ապահովել՝ ներքին եւ արտաքին ունեւորութիւնների դէմ. եւ որովհետեւ թիւրք տիրող ազգի եւ նրա ղեկավարիչ դասակարգերի պատմական անընդունակութիւնը եւ չուզողացութիւնը այլեւս անվիճելի է, ինչպէս եւ որոշ է նաեւ արտաքին ոյժերի յարաբերութիւնները ու քաղաքական ձգտումները – պաշտպանել ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ՝ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԿՕՆՏՐՈՒՄԿ»:

⁴⁵ Բ. Վարազդատ (Յակոբ Թփրապեան).- Արեւմտահայ հնչակեան գործիչ: ՍԴՀԿ կեդր. վարչութեան անդամ՝ 6րդ եւ 7րդ համագումարներով: 1913-15՝ խմբագրած է *Հնչակը*. աշխատակցած է մամուլի այլ օրկաններու: Համաշխարհային Ա. պատերազմին, յարաբերութիւններ պահած է Եւրոպայի դիւանագիտական եւ մամուլյ շրջանակներուն հետ: Ապա, կուսակցական գործունէութիւն ունեցած է ԱՄՆի եւ Ֆրանսայի մէջ: Որպէս տպարանատէր, հրատարակած է Հայ Դատի եւ Յեղասպանութեան հարցերուն նուիրուած գիրքեր:

⁴⁶ Տոքթ. Պէննէ (Պետրոս Թորոսեան).- 1887, Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղ-1915 Յունիս 15, կախաղան հանուած Կ.Պոլսոյ մէջ: Նախակրթութիւնը ստացած է Եփրատ գոլէճին մէջ. բարձրագոյն ուսումը՝ Պէյրութի ամերիկեան համալսարանը, ուր իր ջանքերով հիմնադրուած է Հնչակեան ուսանողական միութիւն: Մեկնած է ԱՄՆ եւ Քանատա, ուր տարած է կուսակցական գործունէութիւն: Ազգային ժողովի երեսփոխան՝ Խարբերդէն:

⁴⁷ Համագումարի նիստերուն առենադայիր, Քոսթանցայի պատգամատուր:

⁴⁸ Ս[եբաստացի] Վահագն (Գրիգոր Նալպանտեան).- 1872, Սեբաստիա-1953, Երեւան: Կ.Պոլսոյ մէջ կը մասնակցի Գում Գափուի (1890), Պապ Ալիի (1895) ցոյցերուն, ահաբեկչական արարքներու, Պանք Օթթոմանի գրաման (1896)՝ ուր ծանրօրէն կը վիրատուրի: 1903ին, Սեւ ծովու հայաշատ քաղաքներու մէջ կը կազմակերպէ հայ եկեղեցապատկան գոյքերու գրաման դէմ ժողովրդային բողոքի ելոյթները: 1905ի հայ-թաթարական բախումներուն իր խումբով կը պաշտպանէ Էջմիածնի վանքը: Սահմանադրութենէն ետք, Սեբաստիոյ եւ Տիգրանակերտի մէջ կը ծառայէ հասարակական աշխուժ գործունէութիւն: Քոսթանցայի համագումարէն ետք կը վերադառնայ Կ.Պոլիս, ապա Վան՝ զինման նպատակով: Իշխանութեան կողմէ կը փնտռուի եւ կը ստիպուի քալելով կտրել Պարսկաստանի ճամփան: 1915-17՝ Անդրկովկասի ռազմաճակատին վրայ կը մասնակցի Վանի, Պիթիսի, Եր-

շումները խիստ գաղտնի կը պահուին եւ չեն հաղորդուիլ նոյնիսկ պատգամաւոր ընկերներուն⁴⁹: Ժողովին կը քննարկուի Իթթիհատի եռապետութեան հանդէպ Իթթիլաֆի դաւադրական ծրագիրը եւ անոր մաս կազմելու հարցը: Այդ ծրագիրին գործնական մասը հետապնդելու համար կը կազմուի մարմին մը, որուն մաս կը կազմեն, տղթթ. Պէննէ, Ս. Վահագն, Ռուբէն Կարապետեան⁵⁰ եւ Փարամազ, որ համագումարին՝ հետեւաբար «գաղտնի ժողովին» չէր մասնակցեր:

Այս միջոցին ժողովատեղի կը հասնի Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ պատգամաւոր Արշաւիր Սահակեան՝ ապագայի վատահամբաւ դաւաճան Արթիւր Եասեան: Ան կը ծանօթանայ առնուած որոշումներուն եւ կու տայ իր համաձայնութիւնը: Ատենագրութեան մէջ «մատնութեան» արժանի ոչինչ կար: Հոն արձանագրուած էր կուսակցութիւնը անօրինական դարձնելու ուրոշումը՝ որ գաղտնիք մը չէր: Այդ մասին նշուած էր համագումարի եզրափակիչ յայտարարութեան եւ ներքին շրջաբերականին մէջ ու առանձին յօդուածով լոյս պիտի տեսնէր *Հնչակի*⁵¹ մէջ: Բ. Վարազդատ կը պնդէ, որ Եասեան գաղտնի ժողովէն տեղեակ չէր⁵²: Սակայն ան, ատենագրութեան նիւթերէն եւ պատգամաւորներուն հետ ունեցած զրոյցներէն դատելով գուշակած էր, որ առնուած «իլլեգալ» գործունէութեան ետին գտնուող շարժիչ ուժը Սապահ-Գիլեանն է, որուն յաջորդ հանգրուանը պիտի ըլլար Եգիպտոսը⁵³: Քոսթանցայէն Կ.Պոլիս երթալով, Եասեան իր գիտցածն ու կռահա-

զնկայի, Էրզրումի կոհներուն: 1918ին կը մասնակցի Ստեփան Շահումեանի գլխաւորած Պարբի պաշտպանութեան: 1919ին Կ.Պոլսոյ մէջ կը մասնակցի Մեծ Եղեռնի օրերուն մատնութիւն կատարածները պատժելու գործին: 1920ին կը գլխաւորէ ԱՄՆէն Կիլիկիա մեկնող հնչակեան կամաւորական գունդերը: 1921-38՝ Սփիւռքի տարբեր գաղութներու մէջ կը ծաւալէ ազգային-կուսակցական աշխուժ գործունէութիւն, ընդ որում, 1929 Ապրիլին, անոր ջանքերով, Պէրլոյի մէջ կը գումարուի ՍԴՀԿ Լիբանանի շրջանի Ա. պատգամաւորական ժողովը: 1934ին, որպէս պատգամաւոր կը մասնակցի ՍԴՀԿ Մարսէյի 9րդ համագումարին: 1947ին կը ներգաղթէ Հայաստան:

⁴⁹ [Բ. Վարազդատ], «Պատմական անցքեր – ինչո՞ւ կախուեցան քսան հնչակեանները», *Հանգ*, 17 Փետրուար 1934:

⁵⁰ Ռուբէն Կարապետեան (Յակոբ Պոյաճեան).- Չմշկածագ, 1874-1915 Յունիս 15, կախաղան հանուած Կ.Պոլսոյ մէջ: 1893ին ԱՄՆէն Էլեյթոն մեկնած կամաւորներու խումբով կը հասնի Լոնտոն: Կեդր. վարչութիւնը յարմար կը գտնէ, որ ան մնայ եւ օգտակար դառնայ *Հնչակի* տպագրութեան: 1900-08՝ կուսակցական յանձնարարութիւններ կատարած է Պոլկարիա, Օտեսա, Եգիպտոս: Կ.Պոլսոյ ազգային ժողովի երեսփոխան՝ Չմշկածագէն:

⁵¹ «Քաղուածքներ ՍԴ հնչակեան կուսակցութեան Է. ընդի. պատգամաւորական ժողովի որոշումներէն», *Հնչակ*, Մայիս 1914:

⁵² [Բ. Վարազդատ], «Պատմական անցքեր»:

⁵³ Հնչ. արխիւ. «Արթիւր Եասեանի նամակը ՍԴՀԿ Գահիրէի վարչութեան. Կոստանցա, 1913 Սեպտեմբեր 22»: Նամակի աւարտին, Ա. Եասեան ունի Յ. Գ. բաժին մը,

ծը կը փոխանցէ թրքական գաղտնի ոստիկանութեան, որ կը սկսի Սապահ-Գիլեանը փնտռել, յատկապէս Երոպայէն Կ.Պոլիս ժամանող նաւերուն մէջ: Այս մասին Ռումանիոյ ընկերները կը զգուշացնեն զինք: Սապահ-Գիլեան կը յամենայ Քոսթանցայի մէջ. այս ընթացքին ան նամակներ կը գրէ Վան գտնուող Փարամագին «*ուր նորից ամենաստիպողական բառերով շեշտել եմ իր օր առաջ մեկնելու բացարձակ անհրաժեշտութիւնը*»⁵⁴:

Դեկտեմբեր 6ին Սապահ-Գիլեան Իտալիոյ Թրիեսթ քաղաքէն Ադեքսանդրիա կ'ուղղուի այնպիսի նաւով մը, որ Կ.Պոլիս չէր հանդիպեր: Զինք դիմաւորելու եկած ընկերներէն կ'իմանայ, որ նոյն օրը, Թուրքիոյ գաղտնի ոստիկանապետ Ազմի պէյ եկած է Ադեքսանդրիա եւ Եասեան հանդիպած է անոր հետ: Ամէն կողմ լեցուած է գաղտնի ոստիկաններով եւ զինք կը փնտռեն՝ հաւանաբար ուղղակի սպանելու համար: Կ'ապաստանի անվտանգ տեղ մը եւ լուր կը դրկէ իր հետ կապ ունեցող ընկերներուն եւ կնոջ՝ միառժամանակ չնամակցելու իր հետ, մինչեւ նոր հասցէն դրկելը:

Կարճ ժամանակ անց Փարամագ կը հասնի Փարիզ: Բնականաբար ան կը զարմանայ, երբ «*անընդհար նամակներով*»⁵⁵ զինք Փարիզ կանչող Սապահ-Գիլեանը հոն չի գտներ եւ կը գրէ նամակ մը, որուն Սապահ-Գիլեան կը պատասխանէ միայն 1914 Մարտ 3ին՝ զոր կը ներկայացնենք ստորեւ: Նամակը աննկատ մնացած է հնչակեան արխիւին մէջ եւ առաջին անգամ է որ կը դրուի շրջանառութեան: Մեզի հասած են նամակին առաջին 8 էջերը, ուր Սապահ-Գիլեան կը բացատրէ Փարիզ չգտնուելուն եւ Գահիրէէն վերադարձը ուշանալուն պատճառները: Ուստի ան կը ստիպուի խօսիլ այնպիսի մանրամասնութիւններու մասին, որոնց շուրջ, այլ առիթներով, ան

որ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց. «*Զմոռնամ ըսելու ընկերներ թէ Սապահը եկածին պէս հրապարակային ժողովներ պէտք է սարքել: Դրա համար հարկ է թափրոն ես. ուրեմն Ձեր աւագ պարտականութիւնն է թափրոնի ներկայացման գործը յաջողցնել, եթէ կ'ուզէք որ կուսակցութիւնը բարձր մնայ եւ շինուած հսկայ ծրագիրներ ջուրը չիյնան: Ընկերը հազիւ 20-30 օր պիտի մնայ: Անկէ վերջ պիտի մեկնի ուրիշ մէկ կողմ: Քաջալերեցէք ընկերներ թափերախումբը: Ամէն գնով եւ զոհողութիւնով դրամ հայթայթեցէք. ահաասիկ հոս է որ Ձեր յեղափոխականի ժէպը ցոյց պիտի տաք որուն արդէն ես վստահ եմ*»: Ինչ կապ ունէր թատերական ներկայացումը Սապահ-Գիլեանի մտահոգութիւններուն հետ. ինչ կապ ունէր սիրողական ուժերով կազմուած թատերախումբի մը ելոյթը «կուսակցութեան հսկայ ծրագիրներուն» եւ ընկերներու յեղափոխական նուիրումներուն հետ. արդեօք փորձ մը չէ՞ր տուեալ օրը եւ ժամուն, տուեալ վայրին մէջ Սապահ-Գիլեանի ներկայութենէն ի սկզբանէ տեղեակ ըլլալու...

⁵⁴ Հնչ. արխիւ. «Սապահ-Գիլեանի նամակը Վարազդատին. Կոստանցա, 1913 Հոկտեմբեր 15/28»:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.179, թ.41 – 47: «Սապահ-Գիլեանի նամակը անյայտ ընկերոջ»: Ենթադրաբար գրուած Սիրվարդին (Եղիա Գրիգորեան), Հելիոպոլիս, 1915 Ապրիլ 6/19:

արտայայտուած չէ եւ անոնք մնացած են որպէս պատմական գաղտնիքներ:

ՆԱՄԱԿԸ

Գահիրէ, 3 Մարտ 1914

«Սիրելի Փարամա՛գ,

Ստացայ նամակդ, ինչպէս եւ երկու հեռագիրներդ: Լռութիւնս շատ եղաւ, ըստ երեւոյթին՝ դա սրտնեղութեան առիթ պիտի տար, բայց այլապէս էլ չէր լինել: Հարկատուր էր, որ խնդիրները լուսաբանուէին եւ որոշեալ ընթացքի մէջ մտնէին, որպէսզի անելիքս եւ գրելիքս գիտնայի:

Հեռագրել էի, որ «դադրեցրէք նամակները, գայիս եմ», թէ ինչո՛ւ այդպէս, ասեմ համառօտակի: Թշուառական Եասեանի մատնութիւնների մասին տեղեկութիւն ունես: Երբ Ազըմի բէյը Պօլիս դարձաւ վերջերս, նա մի առանձին գործունէութիւն ցոյց տուեց: Եգիպտոս լցուեցաւ լրտեսների եւ տեռորների վոհմակներով, բոլորն էլ կազմակերպուած եւ որոշ նպատակի համար Իտտիհատի կեդրոնական կօմիտէի կողմից ուղարկուած: Այդ լակոտին ձգել էի իր նախկին տան մէջ եւ իր հոմանունով կաշառել էի՝ ոչ միայն հսկելու, այլեւ պէտք եղած տեղեկութիւնները ինձ բերելու, ինչ որ կատարում էր, թէեւ ո՛չ ցանկացածս չափով, բայց այնուամենայնիւ որոշ տեղեկութիւններ ստանում էի: Յաւն այն է՝ որ հայ, յոյն, արաբ ուրիշ լրտեսներ էլ, նոյն իսկ կիներ, այդ թշուառականի տրամադրութեան տակն էին. իրենց կազմակերպութեան ցանցը ամէն կողմ էին տարածել: Տեսակցութիւնները լինում էին այդ թշուառականի տանը եւ քաղաքից դուրս, թուրք commissariat-ի մէջ⁵⁶, մասնատրների տներում: Իմացայ, որ Ազըմի բէյից կարելուք հրահանգներ-թուղթեր է ստացուել: Թշուառականի հոմանունին՝ Արաքսի խոստովանեց, որ Արթիւրը վաղը պիտի փախչի, բոլորովին ծպտուած. ինչո՛ւ, որովհետեւ կարգադրուել էր Սատրզ բէյին եւ ինձ զարկեն, ուստի կարգադրութիւնը անելուց յետոյ՝ ինքը օձիքը ազատել էր ուզում: Տեղեկացրել էին, որ Պօլսից եկած յատուկ **էմիսէրները**⁵⁷ տպեալ ցուցակ էին կազմում: Աղջկան ամէն խոստում արեցի, որ սրիկայի դէմ պատուոյ դատ բանայ, չհամաձայնեց: Մերթ Ասատուրեանը⁵⁸, Սատրզ պէյը, ես, մինչեւ Թէֆֆիկ բէյ, եւայլն⁵⁹, նախ որոշեցինք, որ Սատրզ բէյի կողմից ոստիկանութեան գանգատագիր տրուի, որպէսզի կարողանանք ոչ միայն այդ սրիկայի երթը արգիլել՝ գէթ ժամանակատրապէս մինչեւ որ իր մասին բաց թողած շրջաբերականները նկարով միասին՝ տեղ հասնեն, այլեւ տունը կոխել, խուզարկել եւ նամակները գրաւել: Վերջը՝ օրէնքի ուրիշ միջոց չգտնելով, Մերթ Ասատուրեանի կողմնակի աշխատանքի պատճառով, մեր ընկերներից 6-7 հոգի ոստիկանութեան գանգատ ներկայացրին, որպէս **դրամաշորթի եւ խաբէբայի**, մի կերպ յաջողեցինք: Տունը կոխել տուինք: Սոսկալի կերպով ծպտուած (1/2 ժամ յետոյ պիտի փախեր), անճանաչելի: 30

⁵⁶ Յատուկ յանձնարարութիւններու գրասենեակ:

⁵⁷ Ֆրանսերէն՝ յատուկ առաքելութեան գործակատարներ:

⁵⁸ Յակոբ Ասատուրեան (Արծրունի).- փաստաբան՝ 1890ականներուն Փոքր Հայքի մէջ մաս կազմած ազատագրական շարժումներուն:

⁵⁹ Սապահ-Գիլեան, իր *Պարասխանագրութիւնները* աշխատութեան մէջ կը նշէ, որ Գահիրէի այս փորձանքէն դուրս գալու համար թանկագին ծառայութիւն կը մատուցէ նաեւ Ազուրի:

սրուակ թոյն, **րուպէապէս** ներգործողից մինչեւ **1-2 ամիս շարունակողը**, թունաւոր դաշոյն, թունաւոր ասեղներ եւ գնդասեղներ, քնացնելու եւ ներարկելու զանազան գործիքներ՝ կատարեալ մի շտեմարան: Սրիկային ձերբակալեցին: Արար-աշխարհի՝ Պօլիս-Գահիրէ իրարու եկաւ: Չէ՞ որ Ազըմի պէյը եկել էր Աղէքսանդրիա իր տեռռօրներով՝ նախքան Պարիզ գնալը⁶⁰: Չէ՞ որ նա այստեղ տեսակցութիւն էր ունեցել **Խտիվի հետ**, գործի մէջ առանձին մասն ունեցել էր այստեղի թուրք բարձր commissair-ը, չէ՞ որ Սայիդ Հալիմը⁶¹ (սատրագմ) եգիպտացի եւ Խտիվի մօտիկ ազգականը (մօրեղբօր որդին) է, ուստի երկիւղ կրելով, որ սրիկան ամէն բան կարող է խոստովանիլ՝ Պօլսից եկած հեռագրերի վրան՝ բանտից բաց թողեցին եւ ոստիկանական հսկողութեան տակ առան: Ասեմ, սրիկան խոստովանեց իր պաշտօնական լրտես լինելը, ասաց, որ ինքը հսկողութեան տակ էր առել Սատրզ բէյին եւ հնչակեաններին: Չորրորդ օրը գիտցանք, որ խնդիրը փակել են ուզում: Հրատարակեցինք նոյնիսկ այն հեռագիրը, որով այստեղի թուրք բարձր commissair-ը, Արթուրին կանչում է Աղէքսանդրիա՝ Սաւօյա պանդոկ, Ազըմիի եկած օրը, ուր եւ այդ օրը եւ ժամին եղել է Խտիվը եւ նրան ունկնդրութիւն շնորհել: Նախարարապետ, արդարութեան նախարար, Խտիվը ուղղակի խայտառակում էր, որ անգիտակցաբար մի ծուղակի մէջ էր ընկել... Վերջը, սրիկային հսկողութեան տակ բաց թողնելով, 4-5 օր սրանից առաջ փախաւ՝ ասում են: Բայց մասնաճիւղը սրիկայի 2 տեսակ նկարը եւ մի փոքր շրջաբերական⁶² արդէն ցրուել է ամէն կողմ: Ուր որ երթայ կը ճանչցուի: Ես էլ ամէն կողմ գրել եմ: Դաշնակիցներին (Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ ներկայացուցիչներուն - Ե.Ճ) էլ ցրուել ենք: Արդ, այդ օրերի մէջ, օսմանեան բարձր commissair-ը, պահանջ դրեց, յանուն իր կառավարութեան, որ **մեր տները** խուզարկեն, այն հիմունքով, որ մենք դաւադրութիւն ենք կազմում օսմանեան պետութեան եւ նրա բարձր պաշտօնատարների կեանքի դէմ: Բոլոր ընկերները պէտք եղած զգուշութիւնները ձեռք առան: Ես պակաս տեղ չթողեցի՝ մօտս մի կտոր թուրք անգամ չթողեցի: Մեր փօստապետը անգամ կասկածելի դարձաւ: Եւ որովհետեւ նամակ գրելու եւ Վարագղատին հասկացնելու ժամանակ չկար, ուստի հեռագրեցի, որ **նամակները դադրեցնի** եւ ես գալիս եմ: Վերջը, լօրդ Քիչիները⁶³ եկաւ, սա էլ թոյլ մարդ է: Սատրզ բէյը ճարտար դուրս եկաւ եւ բացեց **մի մեծ գաղտնիք**, այն է՝ Իտտիհատը ուզում է (համաձայն մի որոշման) ներկայ

⁶⁰ Շատ հաւանաբար Ազմի պէյի Փարիզ մեկնիլը կապ ունի Շերիֆ փաշայի դէմ կազմակերպուած ոճրափորձին հետ: Տեսնել ծանօթ. թիւ 42:

⁶¹ Mehmed Said Halim Paşa (1863-1921).- Եգիպտոսի իշխանական ընտանիքէն: 1888ին Surayi Devletի (Պետական խորհուրդ) անդամ: Սահմանադրութենէն ետք՝ ձերակոյտի անդամ: 1912ին՝ Պետական խորհուրդի նախագահ: 1913ին՝ Իթթիհատի ընդհ. նախագահ եւ արտգործ նախարար (իրաժարած 1917ին): 1919ին, Դաշնակիցներուն կողմէ աքսորուած Մալթա: Հայ վրիժառուններու կողմէ զգետնուած Հռոմի մէջ:

⁶² ՀԱԱ. Ֆ.1456, ց.1, գ.178, թ. 2. «ՍԴՀԿ Գահիրէի վարչութեան յայտարարութիւնը Արշալիր Սահակեանը թրքական լրտես ըլլալուն մասին, անոր լուսանկարով եւ կեղծանուններուն նշումով»:

⁶³ Lord Kitchener.- Սուտանը նուաճած անգլիացի հրամանատար, 1911-14՝ Եգիպտոս-Սուտանի զինուորական կառավարիչ:

խտիվին գահընկեց անել եւ Սայիտ Հալիմին խտիվ անել եւ դրա համար ֆէտվա⁶⁴ են պատրաստում, այն հիմունքով, որ ներկայ խտիվի հայրը խտիվութիւնը **կաշառքով** է առել եւ ոչ թէ օրինականապէս, քանի որ ըստ մեծութեան եւ ժառանգականութեան իրաւունքի խտիվութիւնը պիտի հասնէր Սայիտ Հալիմի հորը, ուրեմն նրանք ուզում էին այն խտիվին **ուզուրպատօր**⁶⁵ յայտարարել ըստ դուրանական օրէնքի⁶⁶: Դրա վրայ խտիվը ֆրօնտը⁶⁷ փոխեց եւ նա, որ մէկ օր առաջ Սատրզ բէլից պահանջել էր երկրից դուրս գալ՝ պատուիրեց **արխային**⁶⁸ նստել: Այդ հարուածը այդպէս հեռացրեցինք: Մէկկայի Շէրիֆի որդին այստեղ պիտի գար՝ Պօլիս երթալու որպէս պարլամենտի անդամ⁶⁹: Սատրզ բէլը յատուկէն խնդրեց, որ մնամ եւ նրա երթալու առաջը

⁶⁴ Արաբերէն՝ կրօնական բարձրագոյն հրովարտակ:

⁶⁵ Ռուսերէն՝ զեղծարար:

⁶⁶ Սապահ-Գիւլեան քաջածանօթ էր Եգիպտոսի քաղաքական նորագոյն պատմութեան: Ան այս մասին լուրջ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած էր *Նոր դարի մէջ* («Եգիպտոս», 4, 6, 10, 11 Ապրիլ 1896), ուր բացատրած «խտի» պաշտօնին յառաջացման պարագաները (ներառեալ այդ պաշտօնին փոխանցման ժառանգական եղանակը), Խտի-սուլթան յարաբերութեան օրինական ձեւը, Եգիպտոսի բնակչութեան բաղկացուցիչ խաւերը՝ ֆելլահներ, օսմ. բանակի չերքէզներ, մեմլուքներու մնացորդացներ են., Եգիպտոսի տնտեսական վերիվայրումները, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ ռազմա-տնտեսական շահերը են.: Ուսումնասիրութեան սկիզբը Սապահ-Գիւլեան կը գրէ. «Եգիպտոսի ժամանակակից պայմութեան գլխաւոր գծերի հետ ծանօթանալն աւելի կարեւոր է մեզ համար, ... որովհետեւ այդ երկրում եւս գործող ոյժերը (*facteur*) (նկարի ունի Օսմ. Կայսրութիւնը, Անգլիան, Ֆրանսան - Ե.Ճ.) աւելի կամ պակաս շրջուն դիրքով նոյնն են եղած ինչ որ Հայաստանում»: Ժամանակը այնպէս կը բերէ, որ Սապահ-Գիւլեան ինք ըլլայ իր տուած խորհուրդէն ամենէն շատ օգտուողը:

⁶⁷ Լատիներէն՝ ճակատ. փոխաբերաբար՝ կողմնորոշում:

⁶⁸ Թրքերէն՝ անհոգ:

⁶⁹ Մեքքայի Շերիֆը, պաշտօնապէս Հիճազ նահանգի (ներկայիս Սէուտական Արաբիա) նահանգապետ էմիր Հուսէյն Իպն Ալին էր. Մուհամմէտի շառափողէն, արաբ ցեղախումբերուն մօտ մեծ հեղինակութիւն վայելող: Ան կը գլխաւորէր արաբ ապստամբական շարժումները եւ այդ կապակցութեամբ յարաբերութեան մէջ էր անգլիացիներուն հետ: Մեծ Եղեռնի օրերուն, Շերիֆ Հուսէյն երկու ուղերձներով հայ ժողովուրդը *աիլ ալ զըմմէ* (իսլամներու կողմէ հոգածութեան արժանի ժողովորդ) կը հռչակէ: Ան անձնապէս ալ, բազմաթիւ առիթներով, իր բարեացակամութիւնը ցոյց կու տայ հայ գաղթականներուն հանդէպ: Իր աագ որդին՝ Շերիֆ Ֆայսալ, կարճ ժամանակ անց կը գլխաւորէ արաբական ապստամբ երեք բանակներէն մէկը եւ յառաջանալով հիափս, 1918ին կը մտնէ Դամասկոս, պատերազմէն ետք կը հռչակուի Սուրիոյ եւ Իրաքի թագաւոր: 1914 Մարտ-Ապրիլին կ'ընտրուի յետսահմանադրական Օսմ. Կայսրութեան Գ. երեսփոխանական ժողովի անդամ եւ Կ.Պոլիս կ'երթայ ներկայ ըլլալու ժողովի բացման նիստին՝ Մայիս 1/14ին: Շերիֆ Ֆայսալի հետ օսմանեան ընդդիմադիրներու նախաձեռնած այս յարաբերութիւնները նկատի առնելով, Hasan Kayali կը գրէ. «Երոպա հաստատուած իթթիաֆականները եւս իրենց համախոհութիւնը կը յայտնեն Շերիֆ Հուսէյնին»

անունը: **Եկա մարդը, կատարելապէս համոզուեցաւ, ո՛չ միայն ինքը չի ուզում երթալ Պոլիս, այլ աշխատում է արգիլել բոլոր բուն արաբ երեսփոխանների երթալուն, որքան էլ որ ընտրեն:** Սա միալիմանական աշխարհի մէջ ամենաազդեցիկ անձի որդին լինելով՝ համոզեց եւ իր հորը՝ այսօր Մէկկայի Շէրիֆը ընդդիմադիրների գլուխն է անցել՝ եւ ամէն զոհաբերութեան պատրաստ է: Սա ազդեց եւ **Խտիվի** վրան, որը հիմա ուղղակի հակախտոհիատական գծի վրայ է կանգնել եւ պատրաստ զոհաբերութեան⁷⁰:

Պասրայից **16** հազար արաբներ զէնքի տակ նշանի են սպասում⁷¹ եւ սրանք մի շատ լաւ յայտարարութիւն են բաց թողել, որ թարգմանաբար «Երիտասարդ Հայաստան»ին պիտի դրկեն⁷²: Տաճկաստանի զանազան շրջաններից խումբերով

(*Arabs and Young Turks – Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, London, 1997, էջ 198):

⁷⁰ Խտիւ Ապպաս Հիլմի Բ. փաշան ուներ ազգայնական հակում եւ հաշտ չէր անգլիական գերիշխանութեան հետ. այս դիտանկիւնէն ան աւելի օսմանամէտ էր: Երբ արաբ ազատագրական շարժման ղեկը կը կեդրոնանայ անգլիամէտ եւ հակա-օսմանական Մեքքէի Շէրիֆին ձեռքը, անոր մօտ յառաջ կու գան քաղաքական տատանումներ: Սապահ-Գիւլեանի ակնարկը կը վերաբերի այս շրջանին: Ի վերջոյ խտիւը կը դիրքորոշուի ի նպաստ Օսմ. Կայրութեան: Կը հաստատուի Կ.Պոլիս, ուր 1914 Յուլիսին կ'ենթարկուի ձախող ահաբեկչութեան: Երբ Օսմ. Կայսրութիւնը պաշտօնապէս կը միանայ Գերմանիա-Աւստրո-Հունգարիա դաշինքին, Անգլիա 1914 Դեկտեմբերին, կը ջնջէ խտիւի պաշտօնը եւ Եգիպտոսի սուլթան կը հռչակէ Հուսէյն Քամիլը: Ապպաս Հիլմի 1915 Յունուար-Փետրուարին կը գլխաւորէ Սուէզի ջրանցքի անգլիական դիրքերուն վրայ օսմ. բանակին յարձակումը, որ կ'աւարտի օսմ. բանակին պարտութեամբ: Սա նաեւ խրախուսիչ ազդեցութիւն կ'ունենայ արաբ ապստամբ ուժերուն վրայ:

⁷¹ Յետագային, 1915 Հոկտեմբեր 14ին, Եգիպտոսի մէջ ծառայած թուրք սպայ Ռիֆաթ էֆենտի, Հայկական Յեղասպանութեան իրականութիւնն ու պատճառները քօղարկելու նպատակով, տանիմարքական *Extrabladet* թերթին տուած հարցազրոյցին մէջ, «որ ամբողջ գերման մամուլին կողմէ կ'արտապարտի», կը խօսի Թուրքիոյ գոյութեան սպառնացող եւ «բովանդակ հայութիւնը իր մէջ ներփակող դատադրութեան» մը մասին, որուն նպատակն էր Կ.Պոլիսը յանձնել Դաշնակիցներուն: Անոր համաձայն, «Թուրքիոյ պայմանութեան մէջ մեծագոյնը նկատուող» այս դատադրութեան մասնակիցները, որոնց մէջ Արաբիոյ ապստամբապետ Ապտուլ Քատիր, կը ձերբակալուին եւ անոնցմէ 21 հոգի կախաղան կը հանուի Կ.Պոլսոյ մէջ. շուրջ 100 հոգի ալ կը դատապարտուի տաժանակիր աշխատանքի (Johannes Lepsius, *Rapport Secret sur Les Massacres D'Armenie*, Beirut, Hamaskaine, 1968, էջ 203-04):

⁷² «Հայրենիքի բարենորոգութիւն կուսակցութեան Պասրայի ընդհանուր կեդրոն»ին կողմէ հրապարակուած թոռուցիկը կը տպուի Սապահ-Գիւլեանի կողմէ Պուրթէշի մէջ խմբագրուած *Ինքնավար Հայաստան* եռօրեային մէջ («Արաբական մի վաւերաթուղթ»՝ 24 Ապրիլ, 1, 8, 15 եւ 22 Մայիս 1916): Թոռուցիկը - իսլամական սկզբունքներէ մեկնած - Իթթիհատի ղեկավարութիւնը կը մեղադրէր ամէն տեսակի ապօրինութիւններու եւ խայտառակութիւններու մէջ: Սապահ-Գիւլեանի համաձայն, թոռուցիկը, 1914 Մարտին, «մեր դիպրողութեան վրայ՝ թուրքերէնի վերածուց

Սատրզ բէյի մօտն են գալիս՝ խորհուրդ հարցնելու համար: Կազմում է դժգոհների մի բանակ, ամէն կողմերից, մանաւանդ բուն թուրք, արաբ եւ սիրիացի տարրերից⁷³: Սրանց բոլորի համոզումն այն է, որ Իստիհատի ղեկավարիչ **ոզին** գերմանական դիւանագիտութիւնն է, իսկ գերմանական շահը Թուրքիայի կործանման մէջն է: Այդ մասի մէջ չեն մտնում, չափազանց չերկարելու համար:

Նախ որոշած էինք, որ Սատրզ բէյի հետ միասին Պարիզ գանք: Բայց **այսօր** իրադրութիւնը մի այլ հանգամանքի ներքոյ ներկայացաւ: Քանի որ արաբական եւ դժգոհների աշխարհը շարժում է, դա չի կարող լինել առանց Սատրզ բէյի ներկայութեան բուն թատերաբեմին վրայ: Բրիտանական այստեղի ներկայացուցիչը (երկու օր առաջ տեսնուեցանք) Ստօրս⁷⁴ կատարեալ հաւաստիացումն տուեց, ու նրան (Սատրզ պէյի – Ե.Ճ.) այստեղ խոստացան [Փարիզ մեկնումի] ճանապարհաճախսը տալ: Սատրզ բէյը Իսմայիլ բէյին հեռագրով կանչեց, ես ասացի՝ նամակ պիտի գրեմ, եթէ նա չգայ կամ ուշանայ, դու իրեն հանդիպիր (Շէրիֆ փաշայի մօտ) եւ հարցրու թէ ինչո՞ւ չեկաւ, կամ երբ պիտի մեկնի կամ միասին գաք: Իսկ եթէ նա արդէն ճանապարհ է ընկել, այն ժամանակ **հեռագրիր** ինձ, որ քեզ ճանապարհաճախս փոխադրել տամ 11 կարգի: Իսմայիլ բէյը բաւականին ազդեցութիւն ունի թուրք շրջանների վրայ, նրա երեսունը անլի ոգետրութիւն առաջ կարող է բերել, մանաւանդ որ ձեռներէց ոգու տէր է: Քո գալը դարձեալ անհրաժեշտութիւն է, որովհետեւ ընդհանուր շարժում եւ գործունէութիւն պիտի գծուի, որի թատերաբեմը գլխատրապէս Պօլիս, Իզմիր, Իզմիթ, Բուրսա, Դամասկոս եւ Արաբիա (Միջագետք, Բասրա) պիտի լինի:

Ես առաջին օրից ասած եմ, որ մենք օգնութիւն կարող ենք տալ, բայց դրամ չունենք, նիւթականը իրենք պիտի ստանձնեն, ինչ որ խոստացել են: Արդ, ինչ եզրակացութեան, որ գալու լինենք, ըստ այնմ էլ մեր նիւթական պահանջ-ցուցակը կը ներկայացնենք: Գալդ բացարձակ անհրաժեշտութիւն է, մանաւանդ երբ Իսմայիլ բէյը գալու լինի:

Ես ինքս պիտի գայի, բայց գալովս խնդիրը չպիտի վճռուէր, քանի որ թէ Սատրզ բէյը թէ միւսները, մանաւանդ Շէյխի տղան եւ այլ ղեկավարիչները անկարող պիտի լինեն գալ:

եւ բուն Անապօլիի (Գօնիա, Պրոսա, եւայլն) շրջանի թուրք ժողովուրդի մէջը փարածուեց՝ ահագին թուով, մանաւանդ զինուորականների»:

⁷³ Օսմանեան ընդդիմադիրներուն կապը արաբ ապստամբներուն հետ, ինչպէս նաեւ անոնց յարաբերութիւնները Լորտ Քիչընըրի եւ Յունաստանի վարչապետ Վենիզելոսի հետ կը լրտեսուի Շէրիֆ փաշայի Փարիզի գործակիցներէն Միտիաթի կողմէ, որ թրքական գաղտնի ոստիկանութեան կը տեղեկացնէ 1913 Յուլիս-1914 Յուլիս Սատրզ պէյի եւ Շէրիֆ փաշայի միջեւ փոխանակուած նամակներուն պարունակութիւնը, ուր կը պարզուի, որ «այս դաւադրական գործին մէջ մտած էր նաեւ Կրեդակալ Սալըքի միջոցաւ Հնչակեան Սապահգիլեանը Եզիպոսէն»։ (Lepsius, էջ 206):

⁷⁴ Ronald Storrs.- Եզիպոսի անգլիական գաղտնի սպասարկութեան Արեւելեան գրասենեակի քարտուղար, Արաբական գրասենեակի պատասխանատու, որ աշխատանքները կը համադրէր արաբ ապստամբներուն հետ:

Որոշ է, Հայկական Հարցը կատարելաֆիասկո կրեց, սիզիֆեան աշխատանքը նորից պիտի սկսուի⁷⁵, եւ եթէ ուրիշ ոչինչ չը կարողանանք անել, [անընթեռնելի բառ] Իտտիհատի գոյութիւնը ջնջելը, նրան տապալելը, թուացնելը ահագին դիպրութիւն պիտի տայ մեր ապագային հասնելու: Առանց Ինքնավար Հայաստանի մենք չենք կարող ապրել, վտանգը միշտ կայ: Ա՛յնքան արիւնից, ա՛յնքան աշխատանքից յետոյ Հայաստանը **երկու** մասի բաժանուեց⁷⁶ որ ասել է **գրաւման** դուռը մի քայլ առաջ եկաւ: Խնդիրը այդպէ՛ս կարող էր վերջանալ, եթէ հայ կուսակցութիւնները մինչեւ ցարդ թուացրած լինէին Իտտիհատին: Ապուշ Դաշնակցութիւնը 4-5 տարի ոյժ տուեց Իտտիհատին, նրա ձեռքին խաղալիք դարձաւ եւ վերջն էլ քաքցին կերաւ: Հնչակեանութիւնը սկզբից ի վեր (դեռ 1894-ից) այդ վտանգը տեսաւ եւ իր սլաքները չմոռցաւ Իտտիհատին ուղղելու:

Ես էլ ուզում եմ, որ երեքս⁷⁷ նախ միասին գանք, բայց ուշացար դու, եւ գործերի ընթացքը գահավիժում են. **գամ**, բայց առանց դրամի, իրարու երես պիտի նայենք Պարիզի մէջ, եւ այստեղի սկսուած գործը պիտի վտանգուի: **Կիլիկիայի գործը**⁷⁸ ձեռք եմ առել, այնտեղ ընդվզումի լաւ ոգի է տիրում, մանաւանդ այժմ: Ի՞նչ անենք, 2-3 հոգի չեն կարող ամէն բան անել: Ընկերները, որ օգնութեան չեն հասնում, ի՞նչ անենք: Իսայտառակուեցանք. մէկ հիմունք առաջ բերենք, կայունութիւն ստեղծենք եւ «Հնչակ»ը սկսենք, եւ ո՛չ թէ տարին մէկ-երկու հատ հրատարակենք եւ յետոյ ըստենք՝ դրամի պատճառով, այնինչ չի կարող պատահել: Ի՞նչ պիտի լինի մեր դերը եւ մեր անելիքը: Իրաւ է երեքս միասին պիտի լինէինք խորհելու համար, բայց սկզբունքի եւ գործունէութեան մասին չեմ կարծում, որ երեքիս մէջ համամտութիւն չը լինի: Եթէ իր հալին մնալու լինի, սրանից 1-2 տարի յետոյ «Իտտիհատ»ին տապալել այլեւս շատ դժուար պիտի լինի, եթէ ոչ անհնար: «Իտտիհատ»ին տապալելը, նրան թուացնելը, ասպարէզից վար իջեցնելը է՛ն մեծ ժառանգութիւնը պիտի լինի, որ Հնչակեանութիւնը պիտի մատուցանի թէ սոցիալիզմին եւ թէ Հայ ազգութեան՝ ապագայի տեսակետից: Այդ չափազանց վտանգաւոր՝ պանթիքիզմ, պանիսլամիզմ եւ նացիօնալիզմ մարմնացնող կուսակցութիւնը ապագային էն վտանգաւորը պիտի լինի **մեր** ապագայի տեսակետից: Եւրոպական հակամարտ շահերն էլ, կարծես, նրա գոյութիւնը, գէթ ժամանակաւորապէս, իրենց հաշուին յարմար են համարում: Հարկաւոր է հարուածը տալ՝ քանի որ դեռ նա թոյլ է: Հնչակեանութիւնը, ինչպէս առաջին օ-

⁷⁵ Յունական դիցաբանութեան չաստուածներէն Sisyphus, ստախօսութեան պատճառով, կը դատապարտուի մեծ եւ ծանր գունդ մը գլորելով հասցնել բլուրին գագաթը. ամէն անգամ, երբ ան կը մօտենայ գագաթին, գունդը ետ կը գլորի մինչեւ ստորոտ. այս աշխատանքը ան կը կատարէ յափտեանս: Հայկական Հարցի հետապնդումը «սիզիֆեան աշխատանք»ին նմանցնելով, Սապահ-Գիլեան նկատի ունի Հայաբնակ նահանգներու բարեկարգման ծրագիրը, որմէ ետք, Հայկական Հարցի հետապնդումը պիտի վերադառնար իր ելակետին:

⁷⁶ Հայաբնակ Նահանգներու Բարեկարգութեան Ծրագիրին համաձայն, հայկական 6 նահանգները կը բաժնուին վարչական երկու տարածքներու:

⁷⁷ ՄԴՀԿ կեդրոնական վարչութիւնը բաղկացած էր երեք անդամներէ՝ Սապահ-Գիլեան, Փարամազ, Բ. Վարազդատ:

⁷⁸ Կիլիկիոյ հայութիւնը զինելու ծրագիրը (տես նաեւ թիւ 83 ծանօթագրութիւնը):

րից արաւ, առաջինը պիտի լինի այդ ցրուած օտար ոյժերը⁷⁹ միացնելու եւ մի որոշ ուղղութեան մէջ դնելու: **Նրանք այդ վստահութիւնը ունեն [մեր] վրայ:** Եթէ Սատրգ բէյը այստեղից անմիջապէս հեռանայ, Մէկկայի Շէրիֆ, նրա որդին, արաբ երեսփոխաններ, այստեղի այն շրջան[ակ]ը, որ **նիւթական ահագին օգնութիւն** պիտի տան, այդ բոլորը կարող են ո՛չ միայն տատանուիլ, այլեւ պէտք եղած կորովը եւ արագաշարժութիւնը երեւան չբերել. չէ՞ որ արեւելքի զաւակ են: Սատրգ բէյին իբրեւ **դրօշակ**՝ ամէնքը հաւատում եւ հետեւում են, որովհետեւ **ուղղամիտ, ազնիւ** եւ վերին աստիճանի անշահախնդիր մարդ է: Շէրիֆ փաշան ո՛չ գործ ստեղծող է, ո՛չ էլ նրա վրայ լիակատար վստահութիւն ունեն դժգոհ տարրերը: Ամէնքի համոզումն է, անդրդուելի, որ Թիւրքիան պիտի ընկնի եւ Իստիհատը նրա անկումը փութացնում է եւ անխուսափելի դարձնում, իր ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեամբ: **Եթէ** Թիւրքիան փրկուի, միակ յոյսը՝ դա իթիլակականութեան լայն ծրագրի գործադրութեամբը պիտի լինի, մի յոյս ունեն վերջապէս, եւ դա զարմանալի չէ, այլ պատմական մօմէնտի հոգեբանութիւն:

Հայկական Հարցը - «**լեռը ծնաւ մուկն չնչին**»⁸⁰ այլապէս էլ լինել չէր կարող: Ի՞նչ անել.- կամ **րայական պահպանողականութիւն**, կամ **կորովի գործունէութիւն**, սրանցից առաջինի խօսքը չի կարող լինել, որքան էլ որ Մուրատների⁸¹,

⁷⁹ Նկատի ունի թուրք, արաբ, քիւրտ, ալպան ընդդիմադիր ուժերը:

⁸⁰ Խօսքը դարձեալ կը վերաբերի հայաբնակ նահանգներու բարեկարգման ծրագիրին:

⁸¹ Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան).- 1860, Հաճըն-1915 Յուլիս, կախաղան հանուած Կեսարիոյ մէջ: 1885ին, մինչ ան կ'ուսանէր Կ.Պոլսոյ բժշկական համալսարանին մէջ, խումբ մը ընկերներով կը հիմնէ Հայ յեղափոխական ընկերութիւնը: 1890ին Մուրատ եւ ընկերութեան անդամները, լրիւ կազմով կը միանան Հնչակեան կուսակցութեան: Նոյն թուին կը գլխաւորէ Պապ Ալիի յայտնի ցոյցը: Փախստական կ'անցնի արտասահման՝ Ժընեւ, Աթենք: 1892ին, կը վերադառնայ Սասուն: Քալելով կը կտրէ ռուս-թրքական սահմանը եւ Թիֆլիս հասնելով կ'աշխատի զէնք հասցնել Սասուն: 1893-94՝ կը գլխաւորէ Սասունի Ա. ապստամբութիւնը: Կը ձերբակալուի եւ կ'աքսորուի Թրիփոլիթանիոյ (Լիպիա) Ֆիզան քաղաքի բերդարգելարանը: 1905ին, տակաւին աքսորական, ՍԴՀԿ Զ. համագումարին կողմէ կ'ընտրուի կեդր. վարչութեան անդամ: 1906ին, առասպելական փախուստով մը կը հասնի Փարիզ ու կը միանայ Կեդրոնի գործընկերներուն: Նոյն տարին կոչով մը կը դիմէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններուն՝ գումարելու խորհրդաժողով, միասնական գործունէութիւն մը ստեղծելու համար: 1907ին կ'այցելէ Եգիպտոսի, Քանատայի եւ ԱՄՆի հայաշատ քաղաքները, ամէնուր արժանանալով ժողովրդային ջերմ ընդունելութեան: 1908-12՝ օսմ. խորհրդարանի երեսփոխան՝ Կիլիկիոյ (Գոզան) շրջանէն: 1908-15՝ ազգային ժողովի երեսփոխան: 1914ին, պատրիարքի հովանատրութեան տակ կազմուած Հայաբնակ նահանգներու բարեկարգութեան յանձնաժողովի անդամ: 1915ին հայ մտաւորականներու հետ կ'աքսորուի Այաշ: Աքսորականներէն կը մեկուսացուի ու կը տարուի Կեսարիոյ բանտը, ուր կ'ենթարկուի անասելի չարչարանքներու:

Աջըգպաշտանների⁸², այդ **մտաւոր ներքինիների**⁸³ իղծը եւ փափաքը այդ լինի: Րայական մտայնութեան հետ գործ չունենք, նա մեզ համար մեռել է սկզբից ի վեր, իրենց վարպետներով եւ աշակերտներով:

Արդ, ընդհանուր շարժման նախագիծ է պատրաստում, լայն չափերի մէջ, որ շարունակական պիտի լինի, մինչեւ իտտիհատական կառավարութեան եւ կուսակցութեան արմատական տապալումը: Դրա համար ընդհանուր խորհուրդ է պէտք: Այդ խորհուրդը կամ այստեղ պիտի լինի եւ կամ Պարիզ: Պարիզ գալու համար խնդիրը չի վերջանալ միայն Սատըզ բէյի եւ իմ գալովս: Մեր բացակայութիւնը այստեղի գործը, որ ահագին դժուարութեամբ ստեղծել ենք, կարող է վտանգուել, եւ բացի դրանից, բոլորին չենք կարող առնել մեզ հետ բերել: Այսօր Սատըզ բէյը հեռագիր տուեց Պարիզ **Իսմայիլ բէյին** (կիւմիւլչինացի) որ [գալ] այստեղ:

Ես ասացի, որ միայն իմ փորձառութեամբ խնդիրը չի վերջանալ, մեր կողմից էլ, բացի ինձնից, հարկաւոր է, որ իմ ընկեր Փարամագն էլ այստեղ լինի եւ ծրագրերի կազմութեանը մասնակցի: Ուրախութեամբ ընդունեցին եւ.....»⁸⁴:

Դժբախտաբար նամակին մնացեալ մասը, որ նոյնպէս կրնար մեզի անծանօթ մանրամասնութիւններ պարունակել, կը մնայ անյայտ: Վերջերս մեր յայտնաբերած արխիւային նիւթերէն կը պարզուի, որ Սապահ-Գիւլեան այնուամենայնիւ Մարսէյի վրայով Փարիզ կը մեկնի Մարտ 28ին⁸⁵ նամա-

⁸² Արամ (Գրիգոր) Աջըգպաշտան.- 1867, Արաբկիր-1915 Յունիս 15, կախաղան հանուած Կ.Պոլսոյ մէջ: 1886ին՝ ուսանող Կ. Պոլսոյ իրաւաբանական կաճառին. կը միանայ Յեղափոխական ընկերութեան: 1890ին՝ Գում գափուի ցոյցի կազմակերպիչներէն: 1893էն Փոքր Հայքի ֆետայական խումբերու կազմակերպիչ եւ համադրող: 1895ին կը ղեկավարէ Շապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանութիւնը: Մինչեւ 1905 կը գլխաւորէ դէպի Փոքր Հայք զէնքի փոխադրութեան ախատանքները: 1903ի Դ. (Լոնտոն) եւ 1905ի Ե. (Փարիզ) համագումարներուն կեդր. վարչութեան անդամ: 1905ին կը տեղափոխուի Փարիզ: Սահմանադրութենէն ետք, մերթ Փարիզ եւ մերթ Կ.Պոլիս՝ ուր նաեւ ազգային ժողովի երեսփոխան: 1914ին կը ձերբակալուի, որովհետեւ անոր կը վերագրուի Ա. Եասեանի դէմ ոճրափործ մը:

⁸³ Խորքին մէջ, հայ ժողովուրդի ճակատագրական մէկ պահուն, Է. համագումարին կայացուցած «իլլեգալութեան» որոշումը խիստ պատասխանատու էր: Եւ ինչպէս նման պարագաներու, այդպէս ալ այս պարագային, բնական է որ հրապարակ գային տարբեր տեսակէտեր: Միայն Մուրատը եւ Աջըգպաշտանը չէին, որ մտահոգ էին առնուած որոշումին հանդէպ. անոնց նման, ազատագրական պայքարի «բանտ ու քարոտանքի» ճամփայէն անցած, Յարութիւն Ճանկիւլեան, Յակոբ Արծրունի (Աւետիսեան), Սաքօ (Աղամիրզեան) եւ ուրիշներ եւս խանդավառ չէին անորմով: Մեր կարծիքով, Սապահ-Գիւլեան խիստ չափազանցած եւ անիրաւ գտնուած է իր ընկերներուն այդ պիտակաւորումները տալով:

⁸⁴ Հնչ. արխիւ. «Սապահ-Գիւլեանի նամակը Փարամագին. Հէլիօպոլիս, 1914 Մարտ 3»:

⁸⁵ Հայաստանի պատմութեան թանգարան. նոր պատմութեան ֆոնդ-բաժնի մատեան 1369/17. «Արմենակ Կարապետեանի նամակը Զարեհ Գոչեանին. Աղէքսան-

կէն քանի մը շաբաթ ետք: Ան Կեդրոնի իր գործընկերներուն կը ներկայացնէ դաւադրական ծրագիրին մանրամասնութիւնները: Փարամազ կը ստանձնէ Կ.Պոլսոյ մէջ ՍԴՀԿին ստանձնած բաժնին պատասխանատուութիւնը: Սապահ-Գիւլեան Փարամազի հետ կը վերադառնայ Գահիրէ, Ապրիլի կէսերուն (Ապրիլ 19/2 Մայիսին Փարամազ կը մասնակցի եւ կը գլխաւորէ ՍԴՀԿ Գահիրէի վարչութեան ժողովը⁸⁶): Անոնք Սատրզի հետ կը շարունակեն մշակել ծրագիրը, միաժամանակ հաւաքագրել անոր գործադրութեան ատակ փորձառու ընկերներ⁸⁷: Շուրջ ամիս մը ետք, Թրիէսթի եւ Քոսթանցայի վրայով Փարամազ կը մտնէ Կ.Պոլիս:

Յուլիս 17ի երեկոյեան, Կ.Պոլսոյ մէջ սկսած հնչակեան գործիչներու ձերբակալութիւններու առաջիններէն կ'ըլլայ նաեւ Փարամազ:

A NEWLY DISCOVERED LETTER FROM SABAH-KULIAN TO PARAMAZ

(Summary)

YEGHIG JEREJIAN (jerejianyeghia@hotmail.com)

Basing his revelation on a newly found letter written on March 3, 1914 by Sabah Kulian, a central figure of the Social Democrat Henchag Party, to an equally renowned figure of the party, Paramaz, the author discloses the details and the stages that led to the decision to assassinate the Triumvirate of the Committee of Union and Progress, namely Enver, Talaat and Djemal. The author notes that after a number of coups and counter-coups by the CUP and its opposing party, Ittilaf, the SDHP leadership came to the conclusion that the CUP was looking for the appropriate moment to annihilate the minorities in Turkey and materialize their dreams of Turkifying the state.

The documentary letter sheds light on the preparatory steps taken both in Cairo and Paris that brought the SDHP and the opposition Itilaf party into close collaboration in planning the assassination.

Having said that, unfortunately, details of the later steps taken are not clear as some of the final pages of the letter are missing.

դրիա, 1914 Մարտ 28»։ (Կարապետեան եւ Գոչեան՝ հնչակեան երկու երիտասարդներ, որոնք առնչուած են Միհրան Տամատեանի գլխաւորած յունական Փիրէաս նաւահանգիստէն Ալեքսանտրէթ զէնքի փոխադրութեան աշխատանքին. անոնք նամակցած են իրար եւ Տամատեանին հետ: Սապահ-Գիւլեանի ակնարկած «Կիլիկեան գործ»ը կը վերաբերի այս փորձին, որ ապա կ'ունենայ այլ հանգրուաններ):

⁸⁶ Հնչ. արխիւ. «Արձանագրութեան տեսոր ՍԴՀԿ Գահիրէի Վարչութեան նիստերուն. նիստ Դ., Ապրիլ 19/2 Մայիս», էջ 12:

⁸⁷ Ս. Սապահ-Գիւլեան, *Արմենակ եւ Աբրահամ*, Շիքակօ, ՍԴՀԿ ԱՄՆ-ի Գործ. Յանձ., 1917, էջ 21:

